

Geneze díla Jana Weisse po roce 1945

BOHUMIL FOŘT

Tématem mého příspěvku je zmapování poválečného díla Jana Weisse, autora mnoha tváří a výrazů, z nichž jsou právě ty po roce 1945 spojeny s jeho konečným příklonem k idejím rodícího se praktického socialismu a s vidinou komunismu. Zabýval jsem se zevrubně Weissovým dílem předválečným a domnívám se, že přestože se od pozdějšího liší dosti diametrálně – a to v nejrůznějších rovinách –, můžeme mezi nimi najít jakási přemostění a styčné body, jež se pokusím načrtnout.

Schematicky můžeme rozdělit Weissovu tvorbu z let 1927 (datum vydání jeho první povídkové knihy *Barák smrti*) až 1944 (*Povídky o lásce a nenávisti*) do tří hlavních skupin podle určitých žánrových a tematických rysů:¹ do skupiny první by patřily povídky se silným protiválečným apelem, inspiračně vycházející z autorovy zkušenosti ze zajateckého lágru v době první světové války. Do skupiny druhé bychom pak mohli zařadit povídky a romány s motivy vědecké fantastiky – sem by mj. patřil i Weissův nejslavnější román *Dům o tisíci patrech* (1929). Prózy těchto dvou skupin se vyznačují především pestrou fabulací, až naturalistickým smyslem pro detail, svižností děje, použitím široké vrstvy slovní zásoby, pečlivou volbou a diferenciací jazykových prostředků. Užití velkého množství synonymních shodných přívlastků a volba jednočlenných vět slouží k navození rychle se střídající atmosféry horečnatého snu a reality, tím je zřetelně podtržena expresivní výstavba, konfliktnost dialogů a gradace děje. Skupinu třetí pak vyplňují prózy s výraznou sociální kritikou (buržoazní společnosti) – v nich je neustále přítomen velmi silný sociálně mravní aspekt, a to v těch nejrůznějších obměnách. Je však třeba doplnit, že prvky jakési motivické exkluzivity, potažmo fantastiky, můžeme vysledovat ve všech zmíněných skupinách – jsou to prostředky, které autorovi slouží ke konstrukci dějového napětí, jež tvoří specifické pozadí fikčního světa jednotlivých příběhů. Takovým principem je např. už naznačený protiklad reality a snu, který se pak objevuje jako téměř nepřerušovaná linie v celé autorově předválečné tvorbě antimilitaristického a antiimperialistického zaměření.

Ale abychom se vrátili k našemu zájmu: obecně lze říci, že Weissova poválečná tvorba je žánrově i stylisticky méně rozmanitá, postrádá předválečný sil-

¹ Pro podrobnější charakteristiku viz Fořt 1999.

ně expresivní podtón i složité grafické členění, skladbu, dramatickosti dialogů i děje obecně. Weiss po roce 1945 vydává v podstatě několik povídek a jeden román s válečnou tematikou a čtyři původní povídkové knihy, které bychom mohli označit za vědecko-fantastické.

Zastavme se nejprve u fikcí s tematikou válečnou nebo s druhou světovou válkou úzce spojených. Nejdůležitější a nejrozsáhlejší je v této skupině román *Volání o pomoc* (1947). Dalo by se říci, že tu Weiss zpracovává aktuální tematiku starými postupy a prostředky. Román líčí zásadní změnu a přerod mladíka v průběhu několika válečných let – na pozadí skutečných válečných událostí se odehrává zásadní proměna původně duševně chorého mladíka, který se bojí světa i lidí v něm, v uvědomělého odbojáře, rusofila a komunistu. Autor zde užívá několika motivů, které jsou charakteristické pro jeho prózy dřívější. Je to především mentální abnormalita hlavní postavy plynoucí hlavně z dysfunkce rodinného prostředí, v němž se tato nachází – tento motiv můžeme nalézt např. v autorově předválečném románu *Škola zločinu* (1931),² ale i v některých *Povídkách o lásce a nenávisti* (1944).³ I další postavy jsou tu typicky weissovské: inteligenčně i vědomostně vynikající domácí učitel a především obyčejně děvče, nositelka přirozeně dobrých vlastností – ta se rozhodující měrou podílí na přerodu uzdraveného a tápajícího mužského hrdiny k dobru: v tomto případě komunistickému. Můžeme zde sledovat vývojovou linii fatálního pádu charakteru: skromný mladíček intelektuál přičichne v rodině svého svěřence k blahobytu (pokud tak můžeme mluvit o relativním dostatku ve válce), propadne oprávněnému pocitu, že v kapitalistické společnosti vládne sociální nespravedlnost, co se týče nepoměru schopností a odměn, a využije tedy možnosti dosáhnout dostatku, byť za cenu zrady národa. Weiss takto paralelizuje sociální nespravedlnost s předpoklady zrady národa. Pravý opak můžeme vidět na dvou kladných charakterech, které pocházejí ze skromných poměrů, žijí v nich a uvědomují si, že nelze myslet sobecky na dostatek jednotlivce, ale naopak, je nutno vidět nikoli přítomnost, ale pohlížet do budoucna s vidinou národa a obecného blahobytu – ti jsou chudí a prostí, o to více přirozeně chápou polaritu dobra a zla a prostředky boje proti režimu, který národ dusí, i proti režimu, který vytvořil pro tento stav předpoklady – navíc oba hledí zasněně do budoucna směrem k Sovětskému svazu.

Zastavme se u druhé Weissovovy poválečné knihy, již je povídkový soubor *Příběhy staré i nové* (1954), obsahující jak povídky předválečné a válečné, tak po-

² Od druhého, pozměněného vydání z roku 1944 pod názvem *Zázračné ruce*.

³ Pro porovnání rozdílů prvního a druhého vydání některých povídek viz Fořt 1997.

vídky zřetelně poválečné. Ty jsou v knize tři a jako leitmotiv všemi prostupuje už zmíněný přerod hlavní postavy v postavu uvědomělého komunisty. V první povídce, Milostpaní, sledujeme postupující konflikt mezi matkou stranicí starým pořádkům a dcerou – komunistkou. Matka se při odchodu od dcery mimoděk včleňuje do prvomájového průvodu a v tomto průvodu posléze prohlédá entuziasmus a odhodlání mladých budovatelů, přerozuje se a stává se komunistkou. V samém závěru se též usmiřuje s dcerou. Obě tyto hlavní postavy poskytují zcela odlišný retrospektivní pohled na předválečnou realitu – zatímco matka tuto realitu do poslední chvíle chápe jako normotvornou, dcera v ní opět vidí sociální nespravedlnost, která je základem zla ve světě.

Druhá povídka, O věrnosti (je přepracováním starší povídky Lojzka), se dotýká problematiky kolektivizace venkova. Lojzka je odedávna služkou u bohatého sedláka a božímu řádu věcí oddaná křesťanka. Ovšem s nadcházejícím stářím a s narůstající fyzickou bolestností práce si začíná klást otázky po spravedlnosti – navíc začíná tyto otázky klást i Bohu a začíná s ním vést veskrze polemický dialog. V tomto konání ji jenom utvrzují názory jejích spolutrpiteľů, kteří postupně odcházejí do nově založeného kolchozu. Vše dochází tak daleko, že se Lojzka definitivně vzpěčuje sedlákově libovůli, zůstává v družstvu a slavnostně slibuje svou věrnost řádu novému, řádu komunistického budování.

Povídka třetí, Opustiš-li mne, zcela potvrzuje vyslovený předpoklad o tom, že poválečný Weiss si vypůjčuje svá vlastní fikční schémata předválečná. Tato povídka je zcela evidentně jistou modifikací i románu *Zázračné ruce* – objevíme tu podobně strukturovaný fikční svět i charaktery a totožné motivy –, jenom hlavní idea je jiná. Jestliže jsou *Zázračné ruce* románem se silnými psychologickými a existenciálními prvky, je tato povídka jen poplatná budovatelské agitaci. Pro Weissovu tvorbu typický váhající mužský hrdina je opět typicky umístěn mezi dvěma naprosto protikladnými ženami: první je a priori sexuální a pro radná a druhá je prvotně přátelská, lidská a dobrá. Ústřední postava, zedník Antonín Buchar, se skrze touhu po první z nich zaplétá do sítě diverzantů a reakcionářů organizovaných zahraničím. Jeho úkolem je vetřít se mezi komunisty, a bojovat tak proti nim zevnitř. K tomu mu má dopomoci žena druhá. Buchar se tak ocitá mezi dvěma ženami reprezentujícími nejenom dva rozdílné světónázory, ale i dva morální principy. Volba jedné z nich znamená i volbu dobra či zla. Jeho váhání podtrhuje několik protikladných vlivů: je nespokojen s komunistickým rovnostářstvím (vzpomíná na výdělky z černých staveb hned po válce), ale přitom nepatří mezi buržousty – nerozumí jejich mluvě ani chování; příklon k západním špiónům přináší materiální výhody, ale zároveň se tím on sám zaprodává bez možnosti návratu, zatímco komunisté nabízejí klid a čisté svědo-

mí; první si s ním jenom pohrává a zneužívá ho, druhou může mít, pokud se nad sebou zamyslí a včas přerodí. Zajímavým okamžikem je zřetelná inspirace motivů, lexika a stylu povídky reálnými politickými procesy padesátých let – to vynívá naplno hlavně v poslední její části, která má formu deníkových záznamů a vykazuje celou tragiku přiznání padlé ovce. Závěr povídky je naprosto ne-weissovský – nechává Antonína Buchara sejít ze světa jeho vlastní rukou –, žádný přerod z něho už nemohl smýt reakcionářskou prohnilitost: zašel příliš daleko na to, aby mohl dostat druhou šanci.

Pokud jsme mohli vysledovat předpoklad „bohaté“ a „dobré“ a „mírumilové“ budoucnosti ve fikcích předválečných, je tento optimismus ve Weissových textech poválečných výlučný – v rámci marxisticko-leninské doktríny je komunistická budoucnost lidstva naprosto pohádková.

Tak je tomu i v povídkové knize *Země vnuků* (1957). Autor opět sahá k formě deníkových záznamů, které se střídají s jednotlivými povídkami. Jednotlivým principem celé knihy je touha autora deníkových záznamů psát o budoucnosti – chce popsat budoucnost především skrze možného budoucího člověka. Deník popisuje spisovatelovo setkávání s různými typy lidí a jeho přemýšlení o nich jako o možných lidech budoucnosti; jednotlivé povídky pak vypovídají o přenesení těchto typových lidí do budoucnosti a jejich možné budoucí existenci – ve skutečnosti nejde o nic jiného než ukázat, jak má vypadat ideální člověk ideální komunistické budoucnosti. Mohli bychom říci, že se Weiss do určité míry navrácí k žánru vědecko-fantastické povídky, ale je třeba zdůraznit, že se odchyluje od svého „starého“ způsobu psaní o fantastických věcech – nepíše o naprosto fantastických interiérech, stavbách, přístrojích a schopnostech, ale drží se daleko více při zemi –, spíše poněkud předjímá možnosti technického pokroku v blízké budoucnosti, než by vytvářel fikční svět budoucnosti na naprosto jiných technických základech. Daleko více si všímá socialistického srdce budoucího člověka než světa, který ho obklopuje. Na druhé straně i zde můžeme nalézt některé motivy, které se objevují ve Weissových fantastických prózách předválečných: létající ostrovy plující v oblacích, neuvěřitelně vysoké mrakoškraby, vystavěné z kovu váhy vzduchu, jejichž vrcholu není možno dohlédnout, rozmanité formy života na ostatních planetách, odepínací křídla umožňující lidem létat v oblacích jako ptáci aj. Jedinou výjimkou, která se v jeho textech objevuje nově, je skutečnost pilotovaných letů k jiným planetám a hvězdám – ta ostatně souvisí s další motivací skutečného kosmického výzkumu padesátých let. Ale vraťme se k budoucímu člověku: ten bude bratrem a soudruhem lidem všech národů a národností, kteří budou spolu s ním budovat lepší budoucnost – právě skrze práci s druhými a pro druhé; ta je tím fenoménem, který člověku plně

umožňuje smysluplně se realizovat v kolektivu a nebýt vně společnosti – nebýt zbytečný. I takovou práci lze v budoucnu získat jen za odměnu. Z hlediska budoucího světa se též můžeme dozvědět mnohé o vývoji lidské cesty ke komunistické společnosti.⁴

Ve své následující knize *Družice a hvězdoplavci* (1960) se Jan Weiss nechává zcela zřetelně inspirovat vlastními psychologizujícími a fantastickými prózami předválečnými – to se projevuje hlavně v jisté exkluzivitě námětů, přítomnosti hluboké psychologizace postav, použití výrazových prostředků, experimentálních narativních postupů. Děj většiny fantastických povídek se odehrává v blízké budoucnosti. Můžeme zde nalézt především zobrazení světa raketového věku – povětšinou první fáze kosmické kolonizace. Ve většině případů můžeme vidět realistický obraz skutečného soupeření a vzájemného předhánění se kosmických programů dvou světových velmocí v průběhu padesátých a šedesátých let 20. století – není nutno zdůrazňovat, která z nich slaví rozhodující úspěchy. Pro naše zkoumání je důležité, že se v těchto povídkách setkáváme se světem, který opět koresponduje s autorovou vizí komunistické budoucnosti, avšak zároveň jsou jeho hrdinové celkově jaksí barvitější, niternější, lidštitější – nejsou už jen prvoplánovitou ideologickou projekcí komunistických ideálů do budoucnosti: touha člověka letět ke hvězdám nesouvisí toliko s kolonizačními socialistickými tendencemi, ale má i jiné, individuálně podmíněné kořeny, lidské sny tu jsou opět schopny stvořit barvitě, mnohorozměrné světy; matky a milenky neposílají své syny ke hvězdám s lehkým, hrdým srdcem, ale bojí se o ně sobeckou láskou.

Poslední kniha, o které se chci dnes zmínit, *Hádání o budoucím* (1963), však opět znamená návrat k úvahám o obyčejných lidech budoucnosti – je oslavou každodenního života socialistického člověka, bratrství komunity, zodpovědnosti za svět a kolektiv. Na jedné straně zde nalezneme zcela evidentní agitační představy komunistů o budoucím světě, na straně druhé objevíme i motivy, které domýšlejí určité problémy komunitního života v dostatku do konkrétních možných důsledků – těmi jsou určité ekologizující momenty poukazující na to, že ve světě pokroku, tedy ve světě se stále se zvyšující potřebou konzumace

⁴ Příkladem mohou být trosky kdysi pyšného imperialistického města New Yorku: „Manhattan se pomalu rozpadával a jednalo se o další osud tohoto podivuhodného sídliště, opuštěného lidmi i věky, odsouzeného k pozvolnému zániku [...] tento babylón věží, namačkaných na sebe do výše, jako by nebylo dost místa pod sluncem pro všechny, jako by se už nedostávalo pro lidi země. Dávno – dávno ustalo hemžení na úpatí stametrových gigantů, které kdysi tak zdůrazňovaly nicotu člověka. Padaly omítky, římsy, sypalo se sklo s paláců, v nichž bývaly banky, soudní dvory, burzy a pojišťovny [...] Broadway sloužila i budoucnosti jako muzeum zaniklé epochy, jako zvlášť ohydný případ lidského prokletí“ (Weiss 1957: 57). Paralela s pádem Mullerdómu, fantastického domu o tisíci patrech je tu více než nápadná.

(v souladu s marxisticky chápaným pojmem vývoje) se nutně objeví i problémy ekologické. Dalo by se tedy říci, že Weiss dodržuje základní dogmatické představy komunistické budoucnosti, ale zároveň tento budoucí svět vidí jako svět obydlený rozmanitými typy lidí, takže se daleko více soustřeďuje na jejich konkrétní prožitky, konkrétní životní osudy a jejich specifické potřeby a sny – byť příslušné jiné časové dimenzi. Toto směřování si můžeme ukázat opět na několika příkladech: v rámci teď už pro Weisse typického předpokladu o nedostatku práce v budoucnu a jejím přidělování zde za odměnu nalézáme několik podivuhodných pokusů o zaměstnání a seberealizaci; totéž platí i o podivuhodných výrobcích, které jsou takto produkovány – slouží daleko více realizaci jednotlivce než nezbytným materiálním potřebám celé komunity. V rámci této teze autor na několika místech rehabilituje povolání básníka (v knize minulé bylo básnění pouhým doplňkem vytváření materiálních hodnot) – přímo oslavuje jeho obrazotvornost, schopnost dávat věcem jména, která je činí exotickými, a proto lákavými. Vůbec tu můžeme sledovat nejenom velmi zřetelné rozšíření slovní zásoby a posílení estetických kvalit Weissovy poetiky, ale dokonce najdeme v textu pasáže o básnickém jazyku, o jeho zákonitostech a o nutnosti jeho rozvíjení. Weiss však zároveň rozvíjí některé motivy načrtnuté v knihách nedávno minulých: např. pokračuje ve vizi vzkvétající bratrské Afriky začleňující se do světové komuny⁵ a i nadále řeší znovu a znovu vztah společnosti a jejího řádu a lidí z této společnosti vydělených.⁶

Závěrem snad lze podotknout toto: nemá smysl tvrdit, že Weissovy poválečné texty jsou v dějinách české literatury nějak výjimečné nebo snad pro její vývoj nepostradatelné, jsou však důležité, zaměříme-li se právě na zkoumání změn poválečné poetiky, které pozitivně existují a jsou vymežitelné na mnoha dílech percipovaného období.

Literatura

FOŘT, Bohumil

1997 „Zamyšlení nad dvěma verzemi Weissových *Povídek o lásce a nenávisti*“, *Tvar* 8, č. 18, str. 13

⁵ Pro důkaz posílení erotických a psychologických motivů v tomto kontextu nabídneme motiv bezdětného manželství, které vrcholí umělým oplodněním právě černošským dárcem.

⁶ Jako by o několik let takřka přesně předpověděl hnutí hippies svými ptačími lidmi, jejich snem obydlet středomořský ostrov a jejich pádem – tento pád je ve Weissově povídce samozřejmě zapříčiněn opět neochotou začlenit se a být dobrovolně prospěšný celému kolektivu.

1999 „Některé poznámky k typologii ženských postav v díle Jana Weisse“, *Česká literatura* 47, str. 637–44

WEISS, Jan

1927 *Barák smrti* (Praha: Volná myšlenka Československa)

1929 *Dům o tisíci patrech* (Praha: Melantrich)

1931 *Škola zločinu* (Praha: Družstevní práce)

1944 *Povídky o lásce a nenávisti* (Praha)

1944a *Zázračné ruce* (Praha: Hynek)

1947 *Volání o pomoc* (Praha: Borový)

1954 *Příběhy staré i nové* (Praha: Čs. spisovatel)

1957 *Země vnuků* (Praha: Mladá fronta)

1960 *Družice a hvězdoplavci* (Praha: Čs. spisovatel)

1963 *Hádání o budoucím* (Praha: Čs. spisovatel)